

**PRIRODNO KRETANJE SEOSKOG STANOVNIŠTVA
JUGOSLAVIJE SA POSEBNIM OSVRTOM NA FERTILITET
POČETKOM 1990-IH**

Goran PENEV *

Intenzivna deruralizacija predstavlja jednu od osnovnih karakteristika demografskog i društveno-ekonomskog razvitka SR Jugoslavije u periodu nakon Drugog svetskog rata. Od jedne tipično ruralne sredine, sa preko četiri petine seoskog stanovništva, SR Jugoslavija je za manje od pola veka postala zemlja sa većinskim gradskim stanovništvom. Mada je u spomenutom periodu došlo do vrlo brzog povećanja udela gradskog u ukupnom stanovništvu, prema nivou urbanizacije, Jugoslavije je početkom 1990-ih, sa tek nešto više od 50% gradskog stanovništva (51,2% u 1991. godini) spadala u grupu najmanje urbanizovanih zemalja Evrope.¹

Medjutim, stvarne razmere procesa urbanizacije ne mogu se sagledati samo preko demografske komponente. Naime, u Jugoslaviji kao i u mnogim drugim zemljama, demografski tok urbanizacije je u ranim etapama najčešće bio intenzivniji od njegovog funkcionalnog, a posebno prostorno-fizičkog toka. U drugoj polovini 20. veka ta pojava je, na primer, još uvek vrlo prisutna u velikom broju prenaseljenih zemalja u razvoju, posebno u Aziji i Latinskoj Americi gde masovne migracije selo-grad vode stvaranju ogromnih milionskih gradova sa vrlo izraženim problemom urbane prenaseljenosti i nerešenim pitanjem brojne gradske sirotinje (Stefanović, 1973). S druge strane, u ranim etapama urbanizacije nisu bile retke ruralne sredine u kojima su se odvijale neagrane funkcije, a kasnije ta pojava postaje sve raširenija. Ona dobija posebnu dimenziju brojnim licima koja su zaposlena u gradovima,

* Centar za demografska istraživanja Instituta društvenih nauka, Beograd.

¹ Maniji udeo gradskog stanovništva registrovan je jedino u Albaniji (36,7%), Portugaliji (48,2%) i Moldaviji (46,4%).

pre svega u nepoljoprivrednim delatnostima, ali svakodnevno putuju odnosno i nadalje stanuju u seoskim naseljima. Tako, ti tzv. polutani, neposredno prenose mnoge elemente gradskog života u seoske sredine i na taj način još više intenziviraju mešanje urbanog i ruralnog razvitka. U savremenim, visoko urbanizovanim zemljama proces implementacije brojnih gradskih funkcija u seoske sredine je dodatno ubrzan sve masovnijim preseljavanjem, pre svega, pripadnika više i više srednje klase iz užih gradskih centara u periferna seoska naselja.

Gornje napomene su bitne i s toga što se u slučaju SR Jugoslavije preko udela seoskog u ukupnom stanovništvu ne mogu potpuno sagledati razmere ruralizacije odnosno urbanizacije. Naime, u sadašnjoj etapi tzv. urbanizacija sela se u najvećoj meri odvija preko dejstva ogromnog broja dnevnih radnih migranata na relaciji selo-grad, što je sa svoje strane uticalo da smanjenje udela seoskog stanovništva bude mnogo manje intenzivno od smanjenja učešća poljoprivrenog stanovništva.² Takođe, sve većim obuhvatom seoske, a posebno ženske, omladine obrazovnim sistemom (ne samo obaveznim osnovnoškolskim, već u sve većoj meri srednjim i visokoškolskim), kao i razvojem i širenjem mreže elektronskih medija (radio i TV), stil i način gradskog života se neposredno prenosi u seoske sredine. Tako je nesumnjivo smanjivanje razlika u načinu života na selu i u gradu uticalo da se seosko stanovništvo masovno odriče tradicionalnih i sve više prihvata savremene stavove o reproduktivnom ponašanju.

Doprinos seoskog stanovništva prirodnom priraštaju stanovništva

U SR Jugoslaviji je u periodu 1948-1991. stanovništvo gradova povećano za 4,5 puta (sa 1,2 miliona na 5,3 miliona ili po prosečnoj godišnjoj stopi od 35,6 promila), a njegov udeo u ukupnom stanovništvu sa 17,6% na 51,2%. Istovremeno, stanovništvo ostalih naselja je smanjeno sa 5723 hiljade na 5073 hiljade (negativna godišnja stopa rasta od -2,8 promila). Smanjenje njegovog procentnog udela u ukupnom stanovništvu je bilo još intenzivnije - sa 82,4% u 1948. na 48,8% u 1991. godini. I dok je povećanje stanovništva gradova teklo kontinuirano tokom čitavog posmatranog perioda, posleratni popisi

² Udeo poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu SR Jugoslavije je u periodu 1948-1991. smanjen sa 71% na 17%.

registruju neprestano smanjivanje seoskog stanovništva počev od 1953. godine.

U SR Jugoslaviji je u poslednjih pola veka prisutan pozitivan prirodni priraštaj kako kod gradskog tako i kod seoskog stanovništva. Što se tiče migracionog salda razlike po tipu naselja su dijametralno suprotne. U gradovima je migracioni saldo bio stalno pozitivan, dok je u ostalim naseljima on neprestano negativan. Prema tome, smanjenje seoskog stanovništva Jugoslavije je, pre svega, rezultat migracionih kretanja, koja su pojedinim razdobljima, naročito tokom 1950-ih i 1960-ih imala razmere pravog "bega" sa sela. Pored ovih elemenata tzv. primarne urbanizacije, proces deruralizacije je bio uslovljen i elementima tzv. sekundarne urbanizacije tj. promenama u karakteru određenog broja naselja (prelaz iz grupe ostalih u gradska naselja), kao i pripajanjem kompletnih ili, pak, delova pojedinih seoskih naselja susednim gradovima.

Istovremeno sa neposrednim uticajem na smer i tempo populacione dinamike, migracije na relaciji selo-grad preko dejstva na starosno-polnu strukturu utiču i posredno na kretanje stanovništva u gradskim i ostalim naseljima. Naime, zbog selektivnosti migranata po starosti (najviše se preseljava mlađe sredovečno stanovništvo, više žene nego muškarci), starosno-polna struktura gradskog stanovništva je s aspekta radjanja i umiranja znatno povoljnija od starosne strukture ostalog stanovništva.

U poslednjem međjupopisnom razdoblju (1981-1991) prosečna godišnja stopa prirodnog priraštaja stanovništva "ostalnih" naselja Jugoslavije je bila 4,9 promila pri čemu je stopa nataliteta dostigla 15,8 promila, a stopa mortaliteta 10,9 promila. Prema najnovijim raspoloživim podacima (tabela 1), prirodni priraštaj stanovništva "ostalnih" naselja Jugoslavije je i dalje pozitivan (5770 stanovnika u 1997. godini), ali višestruko manji od prosečnog godišnjeg u periodu 1981-1991. (25 hiljada), i više nego trostruko manji nego 1991. godine (19 hiljada).

Treba istaći da je u međjupopisnom periodu 1981-1991. stopa nataliteta gradskog neznatno veća od stope nataliteta negradskog stanovništva Jugoslavije (16,6 prema 15,8 promila godišnje). U gradskim naseljima registrovan je i nešto veći broj živorodjene dece nego u ostalim naseljima.

Tabela 1.

Živorodjeni, umrli i prirodni priraštaj stanovništva po tipu naselja, SR Jugoslavija, republike i pokrajine, 1981, 1991. i 1997.

		Ukupno			Gradska			Ostala		
		Živo-rodjeni	Umrli	Prirodni priraštaj	Živo-rodjeni	Umrli	Prirodni priraštaj	Živo-rodjeni	Umrli	Prirodni priraštaj
SR Jugoslavija										
1981	Broj	161860	91443	70417	77761	35930	41831	80391	55132	25259
	%o	16,3	9,2	7,1	17,5	7,8	9,7	15,3	10,5	4,8
1991	Broj	152250	101573	50677	78076	46735	31341	74174	54838	19336
	%o	14,6	9,8	4,9	14,7	8,8	5,9	14,6	10,8	3,8
1997	Broj	131394	111845	19549	67901	54122	13779	63493	57723	5770
Crna Gora										
1981	Broj	10335	3680	6655	6201	1698	4503	4134	1982	2152
	%o	17,6	6,3	11,4	20,9	5,7	15,1	14,3	6,9	7,5
1991	Broj	9609	3975	5634	6784	2315	4469	2825	1660	1165
	%o	15,6	6,4	9,1	18,9	6,4	12,4	11,0	6,5	4,5
1997	Broj	8758	5153	3605	6435	3131	3304	2323	2022	301
Srbija										
1981	Broj	151525	87763	63762	71560	34232	37328	76257	53150	23107
	%o	16,2	9,4	6,8	17,3	8,0	9,4	15,3	10,7	4,6
1991	Broj	142641	97598	45043	71292	44420	26872	71349	53178	18171
	%o	14,6	10,0	4,6	14,3	8,9	5,4	14,8	11,0	3,8
1997	Broj	122636	106692	15944	61466	50991	10475	61170	55701	5469
Centralna Srbija										
1981	Broj	75436	54661	20775	42194	19815	22379	30467	34598	-4131
	%o	13,2	9,6	3,6	16,5	7,4	9,1	10,3	11,6	-1,4
1991	Broj	67443	62523	4920	38716	26817	11899	28727	35706	-6979
	%o	11,6	10,8	0,8	12,4	8,6	3,8	10,7	13,2	-2,6
1997	Broj	59071	69422	-10351	34338	32059	2279	24733	37363	-12630
Vojvodina										
1981	Broj	27978	23425	4553	15812	11541	4271	11440	11761	-321
	%o	13,7	11,5	2,2	15,0	10,6	4,4	12,2	12,6	-0,3
1991	Broj	22935	26549	-3614	13179	13863	-684	9756	12686	-2930
	%o	11,4	13,2	-1,8	11,8	12,4	-0,6	10,9	14,2	-3,3
1997	Broj	20645	28646	-8001	11681	15055	-3374	8964	13591	-4627
Kosovo i Metohija										
1981	Broj	48111	9677	38434	13354	2876	10678	34350	6791	27559
	%o	30,2	6,1	24,1	26,6	5,6	21,0	31,9	6,3	25,6
1991	Broj	52263	8526	43737	19397	3740	15657	32866	4786	28080
	%o	26,6	4,3	22,2	26,4	5,1	21,3	26,6	3,9	22,8
1997	Broj	42920	8624	34296	15447	3877	11570	27473	4747	22726

Izvor : Podaci demografske statistike za odgovarajuće godine.
 Napomena 1 : Za 1981. god. razlika do ukupno predstavlja broj živorodjenih, umrlih i prirodni priraštaj u inostranstvu.
 Napomena 2 : Prilikom izračunavanja stopa za 1981. živorodjenja i umiranja u inostranstvu su tretirana kao vitalni događaji gradskog stanovništva.

Inače, u SR Jugoslaviji je u periodu 1981-1991. prvi put zabeležen veći broj rođanja u gradovima nego u selima, dok je tokom 1990-ih broj živorođenih u gradskim naseljima bio svake godine, bez izuzetka, veći nego u seoskim naseljima (u 1997. taj odnos je 67,9 prema 63,5 hiljada). Tako, i pored činjenice da žene na selu imaju još uvek viši nivo fertiliteta od žena u gradovima, zbog nepovoljnije starosne, ali takodje i poremećene polne strukture (manjak žena, posebno u optimalnom reproduktivnom dobu), u poslednjim decenijama 20. veka selo prestaje da bude glavni demografski izvor iz koga je obezbeđivana reprodukcija stanovništva zemlje.

U pogledu mortaliteta situacija je bitno drugačija. U periodu 1981-1991. broj umrlih u negradskim naseljima znatno je prevazilazio broj umrlih u gradskim (563 hiljade prema 408 hiljada), a vrednost prosečne godišnje stope mortaliteta u ostalim naseljima je bila приметно viša nego u gradskim naseljima (10,9 prema 8,2 promila). Medjutim, brojčana prevaga gradskog stanovništva, njegovo vrlo intenzivno demografsko starenje, kao i veća smrtnost po starosti u odnosu na seosko stanovništvo³ uticali su da je sredinom 1990-ih godina broj umrlih u gradskim i ostalim naseljima gotovo potpuno izjednačen (u 1997. godini 54 hiljade u gradovima prema 58 hiljada u ostalim naseljima), a razlike u visini stopa na 1000 stanovnika manje izražene (opšta stopa mortaliteta je još uvek viša kod stanovništva seoskih naselja).

Veoma naglašena regionalna izdiferenciranost po velikim područjima prisutna je i u domenu nivoa stopa pojedinih komponenti kretanja stanovništva Jugoslavije po tipu naselja. Ono što je zajedničko za sva velika područja SR Jugoslavije je negativan migracioni saldo stanovništva negradskih naselja i pozitivan za gradska naselja (Penev i Stevanović, 1996). Na Kosovu i Metohiji, a tradicionalno i u Crnoj Gori je trenutno najjače dejstvo *push* faktora koji utiču na odluku stanovništva da se seli iz sela odnosno promeni vrstu naselja u kome će živeti. U periodu 1981-1991. vrednost migracionog salda u Crnoj Gori (-16,2 promila) i na Kosovu i Metohiji (-11,8 promila) je bila višestruko veća nego u centralnoj Srbiji (-6,0 promila) i Vojvodini (-3,5 promila). Prilikom razmatranja regionalnih razlika u nivou opšte stope migracionog salda mora se uzeti u obzir i činjenica da je gradsko, kao i

³ U godinama oko popisa iz 1991. (1990-1992) godine očekivano trajanje života muškog stanovništva je u gradskim naseljima bilo za 1,5 godinu kraće nego u seoskim (68,2 prema 69,7 godina), a ženskog za jednu godinu kraće (74,2 prema 75,2).

seosko stanovništvo ostalih naselja na Kosova i Metohije demografski znatno mlađe od stanovništva u Crnoj Gori, centralnoj Srbiji i Vojvodini i kao takvo potencijalno prostorno mobilnije. Međutim, mora se voditi računa i da praksa pogrešnog vođenja evidencije vitalnih događaja seoskog stanovništva, a posebno broja rođenih (njihova podregistarcija, naročito u Crnoj Gori), zbog primene vitalno statističkog metoda može značajno uticati na vrednost izračunatog migracionog salda.

Postoje suštinske razlike i u komponentama prirodnog kretanja stanovništva po tipu naselja između centralne Srbije i Vojvodine, s jedne, i Kosova i Metohije i Crne Gore (ali i između njih), s druge. U centralnoj Srbiji i Vojvodini je već od 1970-ih stalno prisutan negativan prirodni priraštaj seoskog stanovništva uz, u centralnoj Srbiji permanentno, a u Vojvodini sve do 1990-ih stalno pozitivan prirodni priraštaj stanovništva gradova. U seoskim naseljima prosečne godišnje stope negativnog prirodnog priraštaja su relativno niske, ali stalno rastuće. Tako je na oba područja maksimalan negativan prirodni priraštaj zabeležen 1997. godine, kada je u središnjem delu Srbije on dostigao 12,6 a u Vojvodini 4,6 hiljada stanovnika, što je približno udvostručenje u odnosu na 1990.

U seoskim naseljima centralne Srbije i Vojvodine vrednosti stope nataliteta niže, a opšte stope mortaliteta više nego kod stanovništva gradskih naselja. Za ta dva niskonatalitetna područja važi ranije izneta konstatacija o osnovnim razlozima razlika u veličini osnovnih vitalnih pokazatelja - njih prvenstveno treba tražiti u različitosti starosno-polne strukture gradskog i seoskog stanovništva, a ne u nivou fertiliteta (približno isti) ili, pak, nivou smrtnosti po starosti i polu (nešto niži kod seoskog stanovništva - tabela 2).

U Crnoj Gori i na Kosovu i Metohiji stanje je bitno drugačije, kako u pogledu nivoa prirodnog priraštaja, tako i u razlikama koje su prisutne po tipu naselja. Seosko stanovništvo Crne Gore još uvek ima pozitivan prirodni priraštaj. Prema zvaničnim statističkim podacima, to područje se odlikuju znatno višim prirodnim priraštajem stanovništva gradskih naselja i to prvenstveno kao posledica velikih razlika u nivou nataliteta. U poslednjoj popisnoj godini (1991), u crnogorskim gradovima je rođeno 19 dece na 1000 stanovnika, dok je stopa nataliteta seoskog stanovništva iznosila svega 11 promila. Međutim, kako takav nivo radjanja implicira i gotovo dvostruko više vrednosti stope ukupnog fertiliteta u gradovima nego na selu (2,4 deteta po gradskoj ženi prema 1,4 po seoskoj ženi, što je na nivou zemalja s najnižim fertilitetom u Evropi), opravdano se sumnja u tačnost zvaničnih

statističkih podataka,⁴ posebno što se te razlike naglo povećane nakon 1983. godine.⁵

Tabela 2.
Očekivano trajanje života pri živorodjenju po polu i tipu naselja,
SR Jugoslavija, republike i pokrajine, 1990-1992.

	Muško			Žensko		
	Ukupno	Gradsko	Ostalo	Ukupno	Gradsko	Ostalo
SR Jugoslavija	69,0	68,2	69,7	74,8	74,2	75,2
Crna Gora	71,7	68,8	75,5	78,8	76,4	81,8
Srbija	68,9	68,2	69,5	74,6	74,1	75,0
Centralna Srbija	69,6	69,4	69,8	75,0	74,7	75,3
Vojvodina	66,5	66,3	66,7	73,8	73,5	74,1
Kosovo i Metohija	72,6	69,5	74,4	78,6	77,1	79,5

Izvor: Prema skraćenim aproksimativnim tablicama smrtnosti stanovništva po tipu naselja izračunatim na osnovu podataka iz dokumentacionih tabela SZS o smrtnosti po starosti i polu po naseljima.
Napomena: Rezultati dobijeni na osnovu skraćenih aproksimativnih tablica mortaliteta.

Na Kosovu i Metohiji stope prirodnog priraštaja su izrazito visoke i u gradu i na selu (sve do ranih 1990-ih preko 20 promila). Ova Pokrajina se izdvaja i po činjenici da je prirodni priraštaj seoskog još uvek viši od prirodnog priraštaja gradskog stanovništva, što je pre svega posledica viših reproduktivnih normi, a ne toliko diferencirane starosno-polne strukture te dve subpopulacije. Naime, savremeni model radjanja se na Kosovu i Metohiji najpre prihvata među gradskim stanovništvom, što je uostalom prisutno kod većine visokofertilitetnih područja. Kao potvrda takvog stava može da posluži i činjenica da su stope nataliteta tokom 1980-ih bile više kod seoskog nego kod gradskog stanovništva, a tokom 1990-ih gotovo izjednačene i pored

⁴ Kao potvrda da se radi o sistematski pogrešnom evidentiranju živorodjenja po mestu rođenja, i to u mnogim opštinskim matičnim službama u toj republici, može da posluži i podatak da je prema statistici u medjupopisnom periodu 1981-1991. u Crnoj Gori u tzv. ostalim naseljima rođeno 31,9 hiljada lica. Prema, takodje zvaničnim statističkim podacima, 31. marta 1991. u seoskim naseljima Crne Gore je popisano 40,1 hiljada stanovnika mlađjih od 10 godina. To znači, ako su oba podatka tačna, da je u poslednjem medjupopisnom razdoblju u Crnoj Gori zabeležen pozitivan migracioni saldo seoskog stanovništva mlađjeg od 10 godina od oko 9 hiljada lica i sve to sa istovremeno negativnim migracionim saldonom njihovih "roditelja" odnosno kod stanovništva iz svih ostalih starosnih grupa (ukupno negativan migracioni saldo od preko 50 hiljada lica). Naravno, da je to tačno, takva vrsta migracionih kretanja bi predstavljala izuzetan fenomen u svetskim razmerama

⁵ Problem pogrešne registracije vitalnih događaja, a posebno živorodjenja, prema tipu naselja je prisutan i u ostalim delovima zemlje, ali je on znatno manje izražen.

činjenice da je u gradovima, s aspekta radjanja povoljnija starosna struktura stanovništva.⁶ Što se tiče vrednosti opšte stope mortaliteta, one su na Kosovu i Metohiji gotovo identične i podjednako niske među gradskim i seoskim stanovništvom.

Nivo i osnovne karakterisitike fertiliteta i reprodukcije stanovništva po tipu naselja

Prilikom istraživanja diferencijalnog fertiliteta vrlo često se kao primer naglašene dihotomije navodi različit nivo fertiliteta seoskog u odnosu na gradsko stanovništvo. Proces sekularnog pada fertiliteta je najpre počeo u gradovima, a njegov nivo je po pravilu viši u seoskim sredinama nego u gradskim. Takodje, pokazalo se da što je grad veći, nivo fertiliteta je niži. Medjutim, razlike su se uglavnom nejednako manifestovale u pojedinim razdobljima demografske tranzicije (Breznik, 1972). One su bile manje naglašene u početnim etapama sekularnog pada fertiliteta, izraženije u periodima intenzivnog snižavanja fertiliteta, da bi u završnoj ili postranzicionoj fazi demografskog razvitka došlo do daljeg smanjivanja razlika, ali na nivou koji je na oba područja ispod potrebnog za prosto obnavljanje stanovništva.

I pored očigledne korelacione veze između tipa naselja stalnog boravka i nivoa fertiliteta, preciznije određivanje efekta mesta stanovanja na fertilitet je otežano zbog dejstva drugih varijabli, kao što su socio-ekonomske, obrazovne, konfesionalne, kulturološke i druge karakteristike koje su medjuzavisne i sa svoje strane takodje s vrlo snažnim uticajem na reproduktivno ponašanje stanovništva. Ujedno, treba voditi računa da razlike u obimu radjanja gradskog i seoskog stanovništva, nisu samo posledica razlika u nivou fertiliteta (radjanja po jednoj ženi), već u određenim okolnostima u sve većoj meri rezultat naglašanih razlika u bio-demografskim strukturama (starost i pol) - sa svoje strane takodje uslovljene različitim intenzitetom i smerom prirodnog, odnosno, mehaničkog kretanja te dve subpopulacije.

⁶ I ovom prilikom treba istaći da je počev od ranih 1990-ih godina na Kosovu i Metohiji, a čini se posebno na selu, veoma zaoštren problem podregistracije osnovnih vitalnih događaja (Penev, 1999). Procenjuje se da je pojedinih godina stvarni broj živorodjenja bio čak i do 20% viši od statistički evidentiranog.

Kao i za sve populacije koje su prošle kroz različite faze demografske tranzicije, i u SR Jugoslaviji je masovno prihvatanje niskih reproduktivnih normi najpre otpočelo u gradovima.⁷ Vremenom razlike u reproduktivnim normama, ali i u efektivnom fertilitetu, se smanjuju tako da su one, barem na niskonatalitetnim područjima zemlje, gotovo potpuno iščezle, a na visokofertilitetnim područjima značajno smanjene. Još su rezultati dve velike dubinske jugoslovenske ankete o fertilitetu sprovedene tokom 1970-ih godina ukazali na minimalne razlike u stavovima gradskih i seoskih žena o idealnom broju dece. I dok se na Kosovu i Metohiji pokazalo da su žene u selima i nadalje težile za većom idealnom porodicom od onih u gradovima, u centralnoj Srbiji i Vojvodini situacija je bila obrnuta. Naime, prema anketi iz 1976. godine seoske žene su kao idealnu porodicu smatrale onu koja bi u proseku imala 2,2 deteta dok su žene u gradovima imale stav da bi to bila porodica sa 2,3 deteta (Todorović, 1991). Takvi stavovi odrazili su se i na realizovanu reprodukciju, koja je na ta dva niskonatalitetna područja već nekoliko decenija ispod nivoa neophodnog za zamenu generacija i to, kako kod gradskog tako i kod seoskog stanovništva.

S obzirom da državna statistika objavljuje samo procene stanovništva gradskih i ostalih naselja po starosti i polu koje su radjene isključivo na osnovu prirodnog kretanja stanovništva (bez migracija), indikatori fertiliteta računati sa tako dobijenom baznom populacijom ne odlikavaju u potpunosti realno stanje tih demografskih pojava, posebno ukoliko se oni odnose na vremenski udaljenije posle popisne godine. Stoga, imajući u vidu karakter članka, smatramo opravdanim i dovoljnim da se odlike fertiliteta seoskog stanovništva sagledaju samo za rane 1990-e godine.

Imajući u vidu navedene napomene, preciznija slika nivoa fertiliteta i stvarnih razlika po tipu naselja početkom 1999-ih godina se dobija preko vrednosti stope opšteg fertiliteta (broj živorođene dece na 1000 fertilnih žena), i to prvenstveno zbog činjenice što je kod tog indikatora donekle eliminisan uticaj razlika u polnoj strukturi stanovništva. Tako, dok su vrednosti stopa nataliteta gradskog i seoskog stanovništva u 1991. godini bile gotovo izjednačene (nešto malo više kod gradskog), u slučaju stope opšteg fertiliteta one su приметно više kod seoskog stanovništva (tabela 3). Prema podacima vitalne

⁷ U pojedinim područjima (npr. Timok i Mlava u istočnoj Srbiji) značajniji pad fertiliteta otpočeo je upravo u seoskim sredinama (Vesić, 1978). Takva pojava je prvenstveno bila motivisana ekonomskim razlozima (sprečavanje deobe imanja - Breznik, 1991).

statistike, iste 1991. godine na seoskim područjima je na 1000 fertilnih žena bilo 66,8 živorodjenja, dok je u gradovima vrednost tog pokazatelja iznosila 55,9 promila. Ukoliko se iz ranije navedenih razloga kao potpuno neadekvatni izuzmu podaci za Crnu Goru, tada se može zaključiti da je vrednost stope opšteg fertiliteta na svim velikim područjima SR Jugoslavije veća kod seoskog nego kod gradskog stanovništva. 1991. godine relativno, ali i apsolutno, najveće razlike zabeležene na Kosovu i Metohiji gde je na selu u proseku bilo 120 živorodjene dece na 1000 žena, prema 104 živorodjenja u gradskim naseljima. Razume se u centralnoj Srbiji i Vojvodini je broj živorodjenja na 1000 žena starih 15 do 49 godina znatno niži (više nego dvostruko niži), ali je i na ta dva područja vrednost stope opšteg fertiliteta, za razliku od vrednosti stope nataliteta, takodje viša u seoskim naseljima.

Znatno realnije sagledavanje karakteristika fertiliteta je moguće dobiti preko vrednosti stope ukupnog fertiliteta. To je indikator kod koga je potpuno eliminisan uticaj starosno-polne strukture, toliko različite kod gradskog i seoskog stanovništva.

Tabela 3.
Osnovni pokazatelji fertiliteta i obnavljanja stanovništva po tipu naselja, SR Jugoslavija, republike i pokrajine, 1990-1992. (godišnji prosek).

	Stopa opšteg fertiliteta (u ‰)		Stopa ukupnog fertiliteta		Bruto stopa reprodukcije		Neto stopa reprodukcije	
	gradska	ostala	gradska	ostala	gradska	ostala	gradska	ostala
SR Jugoslavija	55,1	65,2	1,913	2,134	0,921	1,027	0,896	1,002
Crna Gora	73,6	43,6	2,418	1,384	1,180	0,675	1,156	0,665
Srbija	53,7	66,4	1,874	2,179	0,901	1,048	0,877	1,021
Centralna Srbija	46,0	49,6	1,668	1,722	0,808	0,835	0,791	0,818
Vojvodina	45,0	47,8	1,672	1,664	0,791	0,786	0,775	0,772
Kosovo i Metohija	101,3	115,9	3,024	3,620	1,478	1,769	1,414	1,712

Izvor : Izračunato na osnovu podataka SZS o broju živorodjenih i umrlih po starosti i polu po tipu naselja.

Prema podacima vitalne statistike za godine oko poslednjeg Popisa iz 1991. godine seosko stanovništvo Jugoslavije je u proseku imalo 2,1 dete po ženi. Međutim, kako je u jugoslovenskim statističkim istraživanjima, a naročito u Crnoj Gori, dugo prisutan problem nepotpunog obuhvatanja vitalnih

dogadjaja (posebno broja živorodjene dece) u seoskim naseljima⁸ tada se kao realna može prihvatiti procena da je prosečna godišnja vrednost stope ukupnog fertiliteta seoskog stanovništva u periodu 1990-1992. iznosila najmanje 2,2 do 2,3 deteta po ženi. To znači da su početkom 1990-ih žene na selu radjale dovoljno za prostu reprodukciju stanovništva (neto stopa reprodukcije bi prema zvanično objavljenim podacima iznosila tačno 1,0 - tabela 3).

Medjutim, treba imati u vidu da je početkom 1990-ih godina prosta reprodukcija seoskog stanovništva obezbeđivana isključivo visokim fertilitetom žena na Kosovu i Metohiji. U toj pokrajini je u razdoblju 1990-1992. prosečna godišnja stopa ukupnog fertiliteta iznosila 3,6 deteta po ženi. Uz tadašnji nivo mortaliteta po starosti fertilitet je za preko 70% bio viši od nivoa neophodnog za prosto obnavljanje stanovništva. U druge dve makroregionalne celine Srbije, fertilitet ženskog seoskog stanovništva je bio na nivou koji nije mogao da obezbedi prostu reprodukciju. Naime, u periodu 1990-1992. u centralnoj Srbiji i Vojvodini prosečna godišnja vrednost stope ukupnog fertiliteta je iznosila 1,72, odnosno 1,66 deteta po ženi, što je bilo za oko 20% ispod nivoa tada potrebnog za prostu reprodukciju (u centralnoj Srbiji 18%, a Vojvodini 23%).

U poredjenju sa fertilitetom gradskog stanovništva ponovo su prisutne očekivane regionalne razlike. Naime, na visokofertilitetnom Kosovu i Metohiji vrednost stope ukupnog fertiliteta seoskog stanovništva je za oko petinu viša u odnosu na prosečnu stopu ukupnog fertiliteta u gradskim naseljima (3,62 prema 3,02 deteta po ženi). S druge strane, na niskofertilitetnim područjima kakva su centralna Srbija i Vojvodina nivo fertiliteta seoskog i gradskog stanovništva je gotovo izjednačen. U centralnoj Srbiji prosečna godišnja stopa ukupnog fertiliteta u periodu 1990-1992. je i dalje bila nešto viša na selu (1,72 prema 1,67 deteta po ženi), dok je u Vojvodini razlika bila potpuno eliminisana (1,66 prema 1,67 deteta po ženi). S obzirom na regionalne razlike u aktuelno dostignutoj fazi demografske tranzicije, takvi odnosi u nivou fertiliteta gradskog i seoskog stanovništva su razumljivi. Na visokofertilitetnom području gradsko stanovništvo još uvek prednjači u

⁸ Mnoga živorodjenja, posebno u slučaju ukoliko je porodaj obavljen van mesta stalnog boravka majke, su, pre svega zbog propusta matičnih službi, registrovana kao živorodjenja u mestu rođenja (grad), a ne u mestu stalnog boravka majke (selo). Zbog toga se prilikom analize demografskih kretanja po tipu naselja u svakom slučaju mora uzeti u obzir i taj momenat.

prihvatanju savremenih reproduktivnih normi, dok na selu proces tranzicije fertiliteta znatno sporije odmiče. Na niskofertilitetnim područjima niske reproduktivne norme su prihvaćene od ogromne većine stanovništva i to podjednako u gradskim, kao i u seoskim sredinama.

Što se tiče Crne Gore, i ovom prilikom treba istaći da su podaci vitalne statistike o broju živorođene dece po naseljima, odnosno po tipu naselja, praktično neupotrebljivi za bilo kakvu dublju analizu. Sistematski loše vodjena statistika živorođenja onemogućava donošenje bilo kakvih valjanih zaključaka. Ipak, na osnovu najvažnijih karakteristika fertiliteta ukupnog stanovništva Crne Gore, koje ukazuju da se ono našlo u završnoj fazi demografske tranzicije, može se zaključiti da su razlike u nivou fertiliteta između stanovništva u gradskim i ostalim naseljima znatno reducirane, ali i da je on još uvek viši u seoskim sredinama (iznosi bar 2,1 dete po ženi prema 1,7 do 1,9 u gradskim naseljima). To znači da u Crnoj Gori fertilitet seoskog stanovništva i dalje obezbeđuje ako ne proširenu tada sigurno barem prostu reprodukciju stanovništva.

I analiza živorođenja po starosti majke ukazuje da ogromna većina seoskog fertalnog stanovništva prihvata savremeni reproduktivni model. Prema podacima vitalne statistike za period 1990-1992. vidi se da na niskofertilitetnim područjima seoske žene do svoje 30. godine realizuju oko 85% i čak preko 95% ukupnog fertiliteta do svoje 35. godine života. Kod starosnih kohorti mlađih od 35 godina radjanja su uglavnom realizovana tokom dvadesetih godina starosti (tabela 4). Istovremeno, radjanja nakon 40. godine su gotovo potpuno eliminisana.

Kod ženskog stanovništva Kosova i Metohije radjanja su ravnomernije raspoređena tokom čitavog reproduktivnog perioda žene. Početkom 1990-ih u toj pokrajini seoske žene su do starosti od 30 godina ostvarivale manje od dve trećine (64%) ukupnog fertiliteta. Do 35. godine taj udeo se povećava na 85%, ali i je dalje znatno niži nego kod ženskog seoskog stanovništva na niskonatalitetnim područjima Republike.

S obzirom na bitno drugačiji reproduktivni model ne treba posebno isticati da su na Kosovu i Metohiji u odnosu na centralnu Srbiju i Vojvodinu stope fertiliteta ženskog seoskog stanovništva po starosti bitno veće kod svih starosnih grupa, s tim što se razlike povećavaju sa starošću. Jedini izuzetak predstavljaju žene mlađe od 20 godina koje radjaju manje nego njihove vršnjakinje u centralnoj Srbiji i Vojvodini, što je pored važećih običajnih

normi i neposredno uslovljeno njihovim relativno kasnim stupanjem u prvi brak (čak kasnije nego u centralnoj Srbiji i Vojvodini).

U slučaju Crne Gore, i distribucija fertiliteta po starosti potkrepljuje zaključak o bitnoj podregistraciji broja živorodjenja na seoskim područjima. Naime, starosni model fertiliteta ženskog stanovništva Crne Gore primetno je drugačiji od onog u centralnoj Srbiji i Vojvodini (bitno veći procenat živorodjenja nakon 30. odnosno 35. godine života) što sa svoje strane takodje ukazuje da se u ovom slučaju ipak radi o prisustvu viših reproduktivnih normi.

Tabela 4.
Specifične stope fertiliteta i stopa ukupnog fertiliteta po tipu naselja, SR Jugoslavija, republike i pokrajine, 1990-1992 (godišnji prosek).

	Starost									SUF
	Do 15	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	50 +	
Gradska naselja										
SR Jugoslavija	0,0002	0,0310	0,1309	0,1272	0,0658	0,0222	0,0046	0,0004	0,0001	1,913
Crna Gora	0,0000	0,0316	0,1571	0,1591	0,0918	0,0359	0,0072	0,0008	0,0002	2,418
Srbija	0,0002	0,0309	0,1289	0,1247	0,0638	0,0213	0,0044	0,0004	0,0001	1,874
Centralna Srbija	0,0003	0,0285	0,1182	0,1118	0,0541	0,0170	0,0033	0,0002	0,0001	1,668
Vojvodina	0,0002	0,0310	0,1247	0,1116	0,0498	0,0143	0,0027	0,0001	0,0000	1,672
Kosovo i Metohija	0,0001	0,0381	0,1652	0,1821	0,1317	0,0673	0,0171	0,0023	0,0010	3,024
Ostala naselja										
SR Jugoslavija	0,0002	0,0463	0,1563	0,1302	0,0627	0,0234	0,0066	0,0009	0,0002	2,134
Crna Gora	0,0000	0,0202	0,0870	0,0870	0,0520	0,0244	0,0056	0,0006	0,0001	1,384
Srbija	0,0002	0,0478	0,1605	0,1327	0,0633	0,0233	0,0067	0,0010	0,0002	2,179
Centralna Srbija	0,0003	0,0601	0,1455	0,0908	0,0341	0,0109	0,0026	0,0002	0,0000	1,722
Vojvodina	0,0006	0,0529	0,1374	0,0911	0,0363	0,0117	0,0026	0,0002	0,0000	1,664
Kosovo i Metohija	0,0000	0,0298	0,1965	0,2348	0,1533	0,0779	0,0262	0,0042	0,0014	3,620

Izvor: Izračunato na osnovu podataka SZS o broju živorodjenih po starosti i polu po tipu naselja.

Ukoliko se vrši poredjenje sa distribucijom fertiliteta ženskog stanovništva u gradskim naseljima ponovo su prisutne naglašene regionalne razlike. Na Kosovu i Metohiji gotovo da ne postoje razlike između starosnog medala fertiliteta žena na selu i u gradovima. Prema očekivanju, u seoskim naseljima žene radjaju više nego u gradskim i to kod svih starosnih grupa unutar fertilnog kontingenta. U centralnoj Srbiji i Vojvodini kod ženskog seoskog stanovništva distribucija fertiliteta po starosti je primetno različita nego u gradovima. Naime, na ta dva područja žene u gradovima sve više odlažu radjanje, tako da su već od petogodišnje starosne grupe 25-29 godina

specifične stope fertiliteta veće kod gradskog stanovništva (tabela 4). Takav starosni model kod ženskog gradskog stanovništva prvenstveno ukazuje na još uvek prisutne razlike koje postoje u redosledu životnih prioriteta, a koji su pre svega formirane pod dejstvom drugačijeg stila života, obrazovanja, ekonomske aktivnosti itd.

Fertilitet ženskog seoskog stanovništva prema Popisu iz 1991.

Imajući u vidu spomenute metodološke probleme, a u nedostatku dubinskih anketnih istraživanja ili novih posebnih obrada rezultata ranijih popisa, analiza diferencijalnog fertiliteta ženskog stanovništva po tipu naselja je omogućena tek na osnovu rezultata Popisa iz 1991. godine. Naime, u publikacionoj tabeli 030 Popisa iz 1991. godine objavljeni su (na oko 6000 stranica) podaci o ukupnom, autohtonom i doseljenom ženskom stanovništvu u zemlji starom 15 i više godina prema tipu naselja, starosti, nacionalnoj pripadnosti i broju živorođene dece. Pored posebnih obrada popisnih rezultata iz 1961. godine kada su dobijeni podaci o fertilitetu udatih žena po tipu naselja (Rančić, 1973), Popis iz 1991. je prvi koji omogućava najširem broju korisnika detaljnije izučavanje fertiliteta seoskog stanovništva prema više bitnih obeležja, i jedini koji pruža podatke do nivoa opština.

Nažalost, iz poznatih razloga (bojkot stanovništva albanske nacionalnosti u Srbiji) Popis nije u potpunosti sproveden na teritoriji cele zemlje. Stoga, a u nedostatku procena ženskog stanovništva prema broju živorođene dece koje bi delimično mogle da zamene nedostatak popisnih podataka, ne raspolaže se podacima o kohortnom fertilitetu seoskog stanovništva na nivou cele zemlje. Međutim, imajući u vidu bogatstvo raspoložive statističke gradje, za pojedina obeležja (na primer, s izuzetkom Albanci, fertilitet svih ostalih nacionalnosti) je moguće analizirati na nivou cele zemlje.

Žene prema broju živorođene dece, starosti i tipu naselja

Podaci o broju živorođene dece po starosti i tipu naselja ukazuju da na većini velikih područja za koje se raspolaže potpunim popisnim rezultatima (centralna Srbija i Vojvodina) već nekoliko decenija žene, kako na selu tako i u gradovima prihvataju niske reproduktivne norme. Takodje, na osnovu vrednosti stopa kumulativnog fertiliteta može se potvrditi ranije navedena konstatacija data upkos postojećim podacima vitalne statistike, da je na ta dva niskonatalitetna područja fertilitet ženskog stanovništva na selu nesumnjivo veći od efektivnog fertiliteta ženskog gradskog stanovništva. To važi za sve

petogodišnje starosne grupe bez izuzetka. Ipak, i fertilitet seoskog stanovništva je sve do najstarijih kohorti bio (za žene starije od 40 godina) ili će najverovatnije (za mlađe od 40 godina) biti nedovoljan za zamenu generacija (tabela 5). Najveće razlike u nivou fertiliteta između ženskog seoskog i gradskog stanovništva su zabeležene kod žena na početku generativnog doba (starosna grupa 15-19, kao i donekle kod žena starih 20-24 godine). Sa starošću razlike u nivou fertiliteta se smanjuju, da bi minimum bio dostignut kod generacija koje su praktično završile radjanje (40-44 godine). Kod starijih generacija, tj. kod kohorti koje su izašle iz fertilnog perioda, razlike se povećavaju sa starošću. Navedeni podaci za grupu fertilnih žena (15-49) ukazuje pre svega na izvesnu razliku u starosnom modelu fertiliteta na selu i u gradu (na selu žene ranije radjaju), a ne i na bitnije razlike u nivou završnog fertiliteta. S druge strane, povećanje razlika u nivou završnog fertiliteta sa povećanjem starosti koje je prisutno kod starijih žena (preko 45 godina) ukazuje da je sekularni pad fertiliteta ranije zahvatio gradska područja.

Posebno svetlo na reproduktivno ponašanje seoskog stanovništva odnosno stanovništva po tipu naselja, daju popisni rezultati o udelu žena koje uopšte ili još uvek nisu učestvovala u reprodukciji. Naime, podaci o udelu žena bez dece po starosti i tipu naselja upućuju na nekoliko zaključaka. Najpre, kod ženskog seoskog stanovništva starijeg od 15 godina je relativno nizak udeo žena bez dece i znatno niži nego kod ženskog stanovništva iste starosti u gradovima. Zatim, razlike između seoskih i gradskih naselja prema udelu žena koje do popisa iz 1991. godine nisu učestvovala u reprodukciji je apsolutno i relativno najmanji kod ženskog stanovništva koje se nalazilo na kraju svog reproduktivnog doba, da bi se sa starošću ta razlika povećavala. I najzad, karakteristično je da na oba velika nisikonatalitetna područja Srbije udeo žena koje nisu učestvovala u reprodukciji najniži kod starosnih grupa koje su ranih 1990-ih bile na kraju fertilnog perioda (40-44 godine u centralnoj Srbiji odnosno 45-49 u Vojvodini), i da se on kod žena do 65. godine starosti neprestano povećava, uz istovremeno povećanje prosečnog broja živorođene dece. To znači da je sve manji broj žena koje ne radjaju, ali i da žene koje radjaju imaju sve manje dece.

Tabela 5.

Prosečan broj živorođjene dece i udeo žena koje nisu radjale u ženskom stanovništvu u zemlji starom 15 i više godina prema tipu naselja i starosti, Crna Gora, centralna Srbija i Vojvodina, 1991.

Starost	Prosečan broj živorođjene dece			Udeo žena koje nisu radjale (%)		
	svega	gradska	ostala	svega	gradska	ostala
Crna Gora						
15-19	0,05	0,05	0,05	95,7	96,1	95,1
20-24	0,52	0,49	0,55	67,4	68,2	66,3
25-29	1,31	1,24	1,43	36,2	36,6	35,6
30-34	2,02	1,90	2,28	19,4	19,2	19,7
35-39	2,41	2,25	2,77	14,2	14,1	14,4
40-44	2,67	2,45	3,11	11,9	11,8	12,1
45-49	2,89	2,57	3,39	11,9	11,6	12,2
50-54	2,99	2,61	3,54	13,1	13,3	12,7
55-59	3,21	2,74	3,78	13,8	14,2	13,2
60-64	3,45	2,92	3,98	14,5	15,6	13,4
65-69	3,56	2,94	4,11	15,2	17,4	13,2
70-74	3,95	3,39	4,38	14,0	16,1	12,5
75+	4,28	3,87	4,61	13,8	15,8	12,3
Centralna Srbija						
15-19	0,08	0,05	0,12	93,6	96,1	90,3
20-24	0,62	0,45	0,84	59,0	68,0	46,7
25-29	1,27	1,08	1,56	28,7	34,9	19,2
30-34	1,70	1,56	1,92	13,7	16,4	9,2
35-39	1,83	1,73	2,02	9,3	11,0	6,3
40-44	1,85	1,75	2,02	8,1	9,4	5,9
45-49	1,85	1,74	2,02	8,1	9,3	6,4
50-54	1,84	1,68	2,04	9,6	11,2	7,6
55-59	1,92	1,72	2,12	10,1	12,7	7,7
60-64	2,09	1,84	2,29	10,7	14,2	7,9
65-69	2,28	1,95	2,53	11,2	15,8	7,8
70-74	2,57	2,15	2,85	10,9	16,7	7,2
75+	2,92	2,43	3,22	10,9	17,4	6,9
Vojvodina						
15-19	0,08	0,05	0,11	93,5	95,4	90,7
20-24	0,61	0,50	0,75	57,2	63,7	48,9
25-29	1,28	1,15	1,44	25,2	29,4	19,7
30-34	1,69	1,60	1,82	12,2	13,4	10,4
35-39	1,82	1,75	1,93	8,8	9,3	8,0
40-44	1,84	1,78	1,96	7,8	8,1	7,4
45-49	1,84	1,74	1,99	8,2	8,9	7,0
50-54	1,84	1,71	2,02	9,5	10,6	8,1
55-59	1,93	1,77	2,12	10,7	12,1	9,1
60-64	2,10	1,90	2,31	11,8	13,8	9,7
65-69	2,25	2,03	2,46	12,9	15,2	10,6
70-74	2,50	2,24	2,76	12,9	15,6	10,1
75+	2,83	2,52	3,14	12,6	15,8	9,3

Izvor : Izračunato na osnovu tabele 030 Popisa stanovništva 1991.

Prema podacima Popisa, već kod najmladjih kohorti ženskog fertilnog seoskog stanovništva udeo žena koje nisu radjale je značajno niži nego kod žena iste starosti u gradovima. Tako je, na primer, u seoskim naseljima centralne Srbije i Vojvodine više od polovine (53% odnosno 51%) ženskog stanovništva starog 20-24 godine imalo bar jedno dete. U gradskim naseljima su kod istih starosnih kohorti žene bez dece i dalje bile dominantne (68% odnosno 64%, respektivno) i to u približno dvostruko većem broju u odnosu na žene koje su imale živorodjenu decu. Nedostatak podataka ranijih popisa o istoj pojavi onemogućava donošenje čvrsto zasnovanih zaključaka da li je kod mladjih fertilnih kohorti ženskog seoskog stanovništva došlo do promene starosnog modela fertiliteta (žene se odlučuju da radjaju ranije) ili se pak radi o tendenciji povišenja reproduktivnih normi. Ipak, čini se da je, pre svega, u pitanju ono prvo.⁹ Naime, aktuelna demografska kretanja upućuju na zaključak da se završni fertilitet ženskog seoskog stanovništva koje se početkom 1990-ih nalazilo u optimalnom reproduktivnom dobu (20-34 godine) neće bitnije razlikovati od fertiliteta njihovih majki.

Inače, kod ženskog seoskog stanovništva centralne Srbije i Vojvodine koje se u vreme Popisa iz 1991. godine nalazilo na kraju fertilnog perioda (40-49) ili je, pak, izašlo iz reproduktivnog doba (starije od 50 godina) najbrojnije su žene koje su imale dva živorodjena deteta. Za oba područja je karakteristično da je kod tih žena najveći udeo s dva deteta zabeležen kod najmladjih kohorti (40-44 godine) i to do nivoa od približno 60% ukupne ženske populacije te starosti. Kod starijih kohorti udeo žena sa dva živorodjena deteta po pravilu opada, ali one žene predstavljaju apsolutnu većinu i u grupi žena starih 75 ili više godina (25%). Ukoliko se zajedno posmatraju žene s jednim i dva deteta, njihova zastupljenost se znatno povećava, naročito kod mladjih kohorti. Tako, žene sa jednim ili dva deteta u centralnoj Srbiji predstavljaju tri četvrtine, a u Vojvodini četiri petine svih seoskih žena starih 40-44 odnosno 45-49 godina. Mada udeo žena koje su imale manje od tri deteta opada kod starijih kohorti, one sve do starosne grupe 75 ili više godina predstavljaju više od polovine svih seoskih žena. Ovi podaci potvrđuju da i na seoskim područjima centralne Srbije i Vojvodine žene već generacijama prihvataju niske reproduktivne norme, čija realizacija ne omogućava ni njihovu prostu reprodukciju.

⁹ Rezultati ranijih popisa (1961-1991) ukazuju da je kod ženskog poljoprivrednog stanovništva iste starosti zabeleženo kontinuirano smanjivanje udela žena koje nisu radjale, ali se to nije odrazilo na nivo njihovog završnog fertiliteta (Penev, 1995).

Razmatranje kohortnog fertiliteta ženskog seoskog stanovništva Crne Gore zaslužuje posebno pažnju i to kako zbog niza specifičnosti, tako i zbog evidentnih razlika u odnosu na stanje u centralnoj Srbiji i Vojvodini. U poredjenju sa pomenuta dva niskonatalitetna područja, završni fertilitet ženskog seoskog stanovništva Crne Gore je primetno viši i to kod svih kohorti žena počev od starosne grupe 30-34 godine. Već žene iz starosne grupe 35-39 godina imaju u proseku više živorođene dece (2,8) nego što su to u centralnoj Srbiji i Vojvodini imale žene stare 65-69 godina (2,5). To ukazuje da su, za razliku od spomenutih područja u Srbiji, u Crnoj Gori sve generacije seoskih žena koje su već izašle iz reproduktivnog perioda ili će se u narednih desetak godina naći izvan prokreativne starosti, ne samo rodile dovoljno za zamenu generacija nego i više od toga.¹⁰ Primera radi, sve generacije žena koje u vreme Popisa 1991. imale najmanje 60 godina su u proseku imale najmanje 4 živorođena deteta (a sa 75+ preko 4,6 deteta po ženi).

S druge strane, na crnogorskom selu žene na samom početku reproduktivnog perioda, odnosno u svojim dvadesetim godinama, radjaju manje, što pre ukazuje i na drugačiji starosni model fertiliteta nego na naglu promenu reproduktivnog ponašanja kod mlađjih generacija žena. Te razlike u odnosu na centralnu Srbiju i Vojvodinu su relativno najizraženije kod najmlađjih fertilnih žena (15-19 i 20-24), da bi već kod starosne grupe 25-29 godina nivo fertiliteta bio gotovo potpuno izjednačen (tabela 5).

Crna Gora je posebna i u pogledu razlika u nivou fertiliteta po starosti izmedju ženskog seoskog i gradskog stanovništva. S izuzetkom mlađjih fertilnih žena (do 30 godina) kod kojih je nivo fertiliteta u gradu i selu gotovo potpuno izjednačen, kod ostalih starosnih grupa razlike su znatno izraženije, i relativno, a još više apsolutno znatno veće nego u centralnoj Srbiji i Vojvodini. Tako, već od starosti 50-54 seoske žene su u proseku rodile barem jedno dete više nego žene iste starosti u gradovima. Sve navedeno ukazuje da na seoskim područjima Crne Gore, tranzicija fertiliteta još uvek nije dostigla završnu fazu.

¹⁰ Decidan odgovor o karakteru reprodukcije generacija je nemoguće dati bez pouzdanih podataka o njihovoj smrtnosti, tj. bez kohornih tablica mortaliteta. Medjutim, za sada se kohornim tablicama mortaliteta raspolaže samo za stanovništvo bivše SFR Jugoslavije, i to samo za ukupno stanovništvo, ali ne i za stanovništvo njenih bivših republika.

Crna Gora se izdvaja i u pogledu strukture žena prema broju živorođene dece. Rezultati Popisa iz 1991. upućuju na tri osnovna zaključka. Prvo, relativno visok udeo žena bez živorođene dece, i to kod svih starosnih grupa. Drugo, relativno mala razlika u udelima žena koje nisu radjale između sela i grada. I treće, relativno veliko učešće žena koje su rodile tri ili više deteta.

U vreme Popisa iz 1991. godine čak 30% svih žena starih 15 ili više godina nije imalo živorođene dece, što je preko 50% veće učešće nego u centralnoj Srbiji (17,4%) ili Vojvodini (18,8%). U seoskim naseljima Crne Gore, kod nijedne petogodišnje starosne grupe udeo žena bez živorođene dece nije bio manji od 10% (najmanje kod žena starih 40-44 godine - 12,1%), dok je u centralnoj Srbiji i Vojvodini kod većine starosnih grupa udeo žena bez dece bio ispod 10% (minimum od 5,9% je zabeležen u centralnoj Srbiji, i to u starosnoj grupi 40-44 godine). Tako visok udeo žena bez živorođene dece može se objasniti prvenstveno vrlo visokim učešćem (25%) neudatih u ukupnoj ženskoj seoskoj populaciji starijoj od 15 godina, ali i kod žena koje su pri kraju ili su već izašle iz fertilnog perioda (8-11%). Takva pojava je uostalom opšta karakteristika u Crnoj Gori, i to ne samo na selu već još više u gradovima, i po tome se ta republika bitno razlikuje od centralne Srbije i Vojvodine.¹¹ Sve to potkrepljuje stav da je u Crnoj Gori prisutan sasvim drugačiji model ponašanja prema braku (Petrović, 1995), što naravno nije moglo da ostane bez odraza na zastupljenost žena bez dece, posebno u uslovima relativno malog broja vanbračnih rođenja.

Ali, istovremeno, žene koje su radjale, radjale su znatno više nego što su to činile žene u centralnoj Srbiji i Vojvodini. Već u starosnoj grupi 25-29 gotovo svaka treća žena (31,5%) je imala 3 ili više živorođene dece. U starosti 30-34 više nego svaka druga (52,9%) je imala najmanje troje živorođene dece, a u starosti 50-54 više od polovine žena 4 ili više deteta, itd.

Fertilitet autohtonog i doseljenog ženskog seoskog stanovništva

Rezultati većine dosadašnjih istraživanja ukazuju da u uslovima kada su migracije uglavnom prisutne na relaciji selo-grad, tj. od manje razvijenih ka razvijenijim oblastima, odnosno sa područja čije se stanovništvo nalazi u

¹¹ Iste 1991. godine u centralnoj Srbiji i Vojvodini udeo neudatih u grupi ženskog seoskog stanovništva starijeg od 15 godina je bio približno dvostruko manji (12% odnosno 13%), dok su razlike po starosnim grupama (za žene starije od 35 godina) još izraženije (pet pa i više puta manje procentno učešće).

ranijim etapama demografske tranzicije ka područjima koja su u završnoj ili post-tranzicionoj etapi demografskog razvitka, migransko stanovništvo u novoj sredini relativno brzo menja svoje reproduktivno ponašanje prilagođavajući se reproduktivnom modelu autohtonog stanovništva (Rančić, 1973). Na taj način, migracije iz sela u grad, pre svega, utiču na nivo fertilitet u gradovima (lagano povećanje), kao i na nivo fertiliteta ukupnog stanovništva (umereno smanjenje).

Ukoliko se uzme u obzir samo žensko seosko stanovništvo, među migrantkinjama uglavnom dominiraju žene koje su učestvovala u preseljavanjima na relaciji selo-selo, dok su migracije iz gradskih u seoske sredine sporadične. Posmatrano po tipu, kod ženskog doseljenog stanovništva najzastupljenije su tzv. ženidbene migracije. Zbog takvog karaktera migracija razumljivo je što su relativno posmatrano, najveće razlike prema prosečnom broju živorođene dece, kao i prema udelu žena bez dece, zabeležene kod najmladjih žena (starosne grupe 15-19 i 20-24), i to na sva tri posmatrana velika područja zemlje. U najmladjoj grupi fertilnih žena stope kumulativnog fertiliteta ženskog migrantskog stanovništva su višestruko veće nego kod autohtonog seoskog stanovništva, a izrazito su najveće u Crnoj Gori. Sa starošću razlike u nivou fertiliteta doseljenog i autohtonog stanovništva se smanjuje, da bi već od starosne kohorte 35-39 one postale relativno umerene (tabela 6).

U Vojvodini je u tom domenu situacija donekle drugačija, jer su već kod generacija žena starijih od 55 godina prisutne rastuće razlike u nivou fertiliteta prema migracionim karakteristikama. Ta pojava se prvenstveno manifestuje zato što je kod starijih kohorti doseljenog seoskog stanovništva veća zastupljenost koloniskinja. Radi se o ženama koje su u potpunosti "prenele" fertilitet ostvaren u starom kraju ili, ukoliko su nakon preseljenja nastavile ili tek počele da radjaju, one to još uvek činile pod snažnim uticajem tradicionalnih reproduktivnih normi iz zavičaja (Penev, 1997). Imajući navedeno u vidu lako je objasniti zašto su kod ženskog seoskog stanovništva Vojvodine, i to samo u Vojvodini, kod najstarijih kohorti (60+) razlike u nivou fertiliteta između autohtonog i migrantskog stanovništva veće nego između fertiliteta gradskog i ostalog autohtonog stanovništva, pa čak veće i od razlika u prosečnom broju živorođene dece između gradskog i seoskog ukupnog stanovništva.

Tabela 6.

Autohtono i doseljeno žensko stanovništvo (u zemlji) staro 15 ili više god.
prema prosečnom broju živorođene dece, starosti i tipu naselja,
Crna Gora, centralna Srbija i Vojvodina, 1991.

	Starost												
	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	50-54	55-59	60-64	65-69	70-74	75+
Crna Gora													
<i>Autohtono</i>													
Svega	0,02	0,29	0,90	1,58	1,97	2,22	2,52	2,61	2,81	2,94	3,01	3,40	3,59
Gradska	0,03	0,36	1,02	1,69	2,03	2,25	2,44	2,52	2,68	2,85	2,91	3,32	3,26
Ostala	0,02	0,17	0,61	1,28	1,81	2,17	2,60	2,69	2,91	3,00	3,07	3,45	3,77
<i>Doseljeno</i>													
Svega	0,14	0,84	1,61	2,23	2,56	2,78	2,98	3,09	3,33	3,62	3,75	4,15	4,55
Gradska	0,10	0,69	1,43	2,01	2,32	2,50	2,59	2,63	2,75	2,94	2,95	3,41	4,04
Ostala	0,21	1,05	1,88	2,62	3,07	3,39	3,67	3,86	4,15	4,41	4,57	4,80	5,01
Centralna Srbija													
<i>Autohtono</i>													
Svega	0,04	0,38	0,95	1,48	1,67	1,72	1,78	1,82	1,91	2,05	2,25	2,55	2,84
Gradska	0,03	0,31	0,85	1,38	1,58	1,62	1,64	1,63	1,67	1,74	1,81	2,07	2,28
Ostala	0,05	0,49	1,17	1,66	1,83	1,85	1,86	1,90	1,99	2,14	2,37	2,65	2,96
<i>Doseljeno</i>													
Svega	0,20	0,90	1,47	1,79	1,89	1,89	1,88	1,85	1,93	2,10	2,29	2,59	2,95
Gradska	0,10	0,66	1,27	1,65	1,78	1,78	1,76	1,69	1,73	1,86	1,97	2,16	2,46
Ostala	0,32	1,16	1,74	2,01	2,10	2,10	2,10	2,12	2,21	2,39	2,65	2,98	3,40
Vojvodina													
<i>Autohtono</i>													
Svega	0,05	0,47	1,13	1,59	1,74	1,77	1,77	1,79	1,84	1,91	2,00	2,20	2,38
Gradska	0,04	0,40	1,05	1,54	1,70	1,73	1,71	1,67	1,73	1,76	1,88	2,06	2,22
Ostala	0,06	0,56	1,25	1,65	1,79	1,82	1,84	1,90	1,94	2,03	2,10	2,30	2,52
<i>Doseljeno</i>													
Svega	0,17	0,84	1,42	1,76	1,87	1,88	1,87	1,86	1,97	2,19	2,38	2,68	3,11
Gradska	0,10	0,69	1,27	1,65	1,78	1,80	1,75	1,72	1,78	1,96	2,10	2,33	2,69
Ostala	0,24	1,00	1,60	1,92	2,02	2,03	2,07	2,07	2,21	2,48	2,71	3,08	3,59
Izvor : Kao za tabelu 5.													

Fertilitet seoskih žena prema nacionalnoj pripadnosti

Prilikom ispitivanja diferencijalnog fertiliteta seoskog stanovništva, za jednu izrazito višenacionalnu sredinu, kakva je u pravom smislu reči SR Jugoslavija, od posebne važnosti je i razmatranje etničkog aspekta. Uključivanje nacionalne komponente je bitno ne samo s aspekta boljeg

razumevanja demografskog razvitka pojedinih etničkih grupa, već i zbog dubljeg sagledavanja determinanti diferencijalnog fertiliteta. Ovog puta u razmatranje su uzete samo nacionalnosti koje su u ukupnom broju popisanog stanovništva republike odnosno pokrajine učestvovala sa najmanje 50000 stanovnika ili barem sa 1%. To znači da prilikom analize, osim u slučaju Crne Gore, nisu uzeti u obzir popisni podaci koji se odnose na fertilitet Albanci, koje su u ogromnoj većini bojkotovale Popis iz 1991. godine.¹²

Prema visini kohortnog fertiliteta, među brojnijim nacionalnostima koje žive u seoskim naseljima Jugoslavije, mogu da se izdvoje tri grupe. U prvu grupu, visokofertilitetnih nacionalnosti mogu se svrstati Muslimanke, Romkinje i svakako Albanke. Ukoliko se kao primer uzmu u obzir samo žene koje su se u vreme Popisa 1991. nalazile na kraju fertilnog perioda (stare 45-49 godina), tada se za žene sve tri spomenute nacionalnosti može reći da su radjale znatno više nego što je bilo potrebno za njihovu prostu reprodukciju. Romkinje koje su 1991. godine bile na kraju fertilnog perioda imale su u proseku nešto preko četiri deteta (4,16), Muslimanke blizu pet (4,91 - tabela 7), a Albanke izvesno preko šest deteta po ženi.¹³ Mada su приметni procesi koji vode ka snižavanju fertiliteta, što posebno važi za Muslimanke, kod ovih visokofertilitetnih populacija mlađe fertile žene još uvek prihvataju visoke reproduktivne norme. Posmatrano i po velikim područjima, te tri nacionalnosti svuda imaju visok i ubedljivo najviši fertilitet, jedino što je na niskonatalitetnim područjima (Vojvodina i centralna Srbija) on uglavnom znatno niži nego na visokofertilitetnim.¹⁴

U drugu grupu se mogu svrstati Crnogorke i Hrvatice koje se odlikuju umereno visokim odnosno umerenim fertilitetom. Za Crnogorke je karakteristično da je nivo fertiliteta bitno različit s obzirom na starost posmatrane kohorte. Naime, dok je kod najstarijih kohorti (65 ili više) nivo

¹² Prilikom izrade zvaničnih procena za stanovništvo koje je bojkotovalo Popis 1991. nisu uključene procene koje se odnose na fertilitetna obeležja.

¹³ Prilikom izrade zvaničnih procena stanovništva koje su imale za cilj da donekle nadomeste nedostatak popisnih rezultata za stanovništvo koje je bojkotovalo popis, nisu uključene procene o kumulativnom fertilitetu. Međutim, na osnovu autorskih procena o generacijskom fertilitetu Albanci u vreme Popisa iz 1991. (Penev, 1995a), kao i na osnovu stopa ukupnog fertiliteta za Kosovo i Metohiju po tipu naselja, može se zaključiti da su na nivou Jugoslavije seoske žene albanske nacionalnosti stare 45-49 godina u proseku imale od 6,2 do 6,3 živorodjenja (prosek za ukupno stanovništvo je procenjen na 6,0).

¹⁴ Na primer, Romkinje stare 45-49 godina iz seoskih naselja centralne Srbije i Vojvodine su imale u proseku 3,5 a na Kosovu i Metohiji 6,4 deteta.

Tabela 7.
Žensko stanovništvo u ostalim naseljima prema prosečnom broju
živorodjene dece, starosti i nacionalnosti (u zemlji),
SR Jugoslavija, republike i pokrajine, 1991.

Nacionalnost	Starost													
	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	50-54	55-59	60-64	65-69	70-74	75 +	
SR Jugoslavija														
Crnogorke	0,06	0,54	1,33	2,06	2,45	2,69	2,93	3,06	3,32	3,59	3,91	4,14	4,50	
Srpkinje	0,11	0,82	1,52	1,88	1,99	1,99	2,00	2,02	2,13	2,31	2,56	2,87	3,28	
Jugoslovenke	0,09	0,74	1,45	1,85	1,95	2,00	2,10	2,17	2,31	2,48	2,59	2,92	3,30	
Madjarice	0,12	0,82	1,48	1,80	1,87	1,89	1,83	1,93	1,95	2,05	2,22	2,49	2,62	
Muslimanke	0,08	0,71	1,81	2,90	3,68	4,27	4,91	5,27	5,63	5,78	5,87	5,94	6,02	
Romkinje	0,41	1,60	2,57	3,06	3,45	3,73	4,16	4,04	4,00	4,10	4,33	4,56	4,71	
Hrvatice	0,13	0,88	1,66	2,18	2,29	2,45	2,43	2,52	2,44	2,61	2,76	2,98	3,43	
Crna Gora														
Crnogorke	0,05	0,50	1,29	2,11	2,56	2,83	3,04	3,17	3,44	3,69	3,97	4,17	4,44	
Srpkinje	0,05	0,53	1,32	2,09	2,44	2,66	2,77	2,84	3,21	3,44	3,58	4,10	4,53	
Jugoslovenke	0,02	0,57	1,50	2,03	2,02	2,49	2,64	2,76	2,78	3,03	2,76	3,28	3,31	
Albanke	0,03	0,56	1,48	2,31	2,81	3,40	3,70	4,14	4,63	4,69	4,87	4,95	5,40	
Muslimanke	0,06	0,66	1,79	2,92	3,85	4,48	5,08	5,53	5,94	6,09	5,97	5,91	6,05	
Hrvatice	0,10	0,50	1,37	1,95	1,89	2,09	2,03	2,55	1,88	2,32	2,48	3,32	2,70	
Srbija														
Crnogorke	0,10	0,74	1,47	1,90	2,12	2,21	2,44	2,59	2,80	3,17	3,60	3,98	4,90	
Srpkinje	0,11	0,82	1,52	1,88	1,98	1,99	1,99	2,02	2,12	2,30	2,55	2,86	3,27	
Jugoslovenke	0,10	0,75	1,45	1,84	1,94	1,96	2,05	2,10	2,26	2,43	2,57	2,88	3,30	
Madjarice	0,12	0,82	1,48	1,80	1,87	1,89	1,83	1,92	1,95	2,05	2,22	2,49	2,62	
Muslimanke	0,09	0,73	1,81	2,89	3,62	4,19	4,85	5,15	5,51	5,64	5,83	5,95	6,00	
Romkinje	0,41	1,60	2,57	3,07	3,45	3,72	4,14	4,03	3,99	4,09	4,33	4,55	4,68	
Hrvatice	0,13	0,89	1,67	2,18	2,30	2,46	2,44	2,51	2,46	2,61	2,77	2,97	3,46	
Centralna Srbija														
Crnogorke	0,16	0,92	1,54	1,91	2,05	2,15	2,48	2,49	3,14	3,23	4,02	4,28	4,49	
Srpkinje	0,12	0,84	1,54	1,87	1,97	1,96	1,93	1,96	2,06	2,24	2,50	2,80	3,19	
Jugoslovenke	0,11	0,70	1,43	1,83	1,92	1,90	1,93	2,01	2,16	2,37	2,65	2,93	3,33	
Muslimanke	0,08	0,68	1,67	2,80	3,58	4,17	4,89	5,17	5,53	5,70	5,91	6,13	6,13	
Romkinje	0,47	1,63	2,41	2,78	3,04	3,16	3,58	3,47	3,63	3,84	3,90	4,25	4,55	
Vojvodina														
Crnogorke	0,06	0,58	1,35	1,77	2,06	2,06	2,11	2,23	2,26	2,86	3,00	3,22	4,99	
Srpkinje	0,09	0,70	1,39	1,79	1,92	1,94	2,00	1,99	2,11	2,34	2,54	2,89	3,40	
Jugoslovenke	0,09	0,76	1,44	1,81	1,92	1,94	2,04	2,11	2,25	2,37	2,47	2,83	3,26	
Bunjevke	0,10	0,75	1,32	1,65	1,89	1,82	1,78	1,89	2,05	2,18	2,53	2,60	2,91	
Madjarice	0,12	0,81	1,48	1,80	1,87	1,89	1,83	1,92	1,95	2,05	2,22	2,49	2,62	
Hrvatice	0,12	0,75	1,47	1,86	2,00	1,98	2,10	2,17	2,24	2,45	2,60	2,86	3,37	
Romkinje	0,49	1,59	2,41	2,70	2,86	3,12	3,53	3,66	3,59	3,67	4,09	4,63	4,32	
Rumunke	0,19	0,80	1,40	1,84	1,94	1,95	1,97	1,94	1,96	2,09	1,97	2,04	1,99	
Slovakinje	0,08	0,75	1,51	1,85	1,96	2,06	2,04	2,12	2,16	2,37	2,41	2,66	2,87	
Kosovo i Metohija														
Crnogorke	0,10	0,70	1,56	2,34	2,64	2,96	3,34	3,61	3,50	3,95	4,99	5,15	5,25	
Srpkinje	0,09	0,86	1,85	2,48	2,76	2,95	3,15	3,37	3,77	4,11	4,62	4,94	5,36	
Muslimanke	0,09	0,83	2,07	3,12	3,75	4,34	4,89	5,24	5,57	5,64	5,78	5,63	5,72	
Romkinje	0,25	1,56	3,16	4,32	5,51	6,45	6,42	6,37	6,23	6,07	6,53	5,45	5,84	

Izvor : Kao za tabelu 5.

fertiliteta spadao medju najviše u zemlji (oko ili preko 4 živorodjena deteta po ženi), kod žena koje su se nalazile na kraju ili su relativno skoro izašle iz reproduktivnog doba kumulativni fertilitet se kretao oko 3 deteta po ženi. Takodje, važno je istaći da su se medju navedenim nacionalnostima, Crnogorke u prvih deceniju i po fertilnog perioda odlikovale najnižim fertilitetom. Uz ogradu u vezi postojanja ranije navedene specifičnosti u pogledu odnosa prema braku (relativno kasno stupanje u brak i veliki udeo celibatera), može se reći da su medju ženskim seoskim stanovništvom, Crnogorke u poslednjih tri do četiri decenije najintenzivnije bile izložene procesu tranzicije fertiliteta. S druge strane, Hrvatice su, ukoliko se izuzmu nacionalnosti iz prve grupe, u istom periodu imale najstabilnije reproduktivno ponašanje. Naime, njihova radjanja su već decenijama na nivou koji im obezbedjuje zamenu generacija.

I najzad, u treću grupu bi mogle da se svrstaju Srpkinje, Jugoslovenke, Madjarice, kao i ogromna većina žena ostalih nacionalnih pripadnosti (Bunjevke, Rumunke, Slovakinje). Sve su to nacionalnosti čije žene već dugi niz godina imaju nizak nivo fertiliteta (oko ili znatno manje od 2 deteta po ženi u starosti 45-49 godina).

I ovom prilikom treba napomenuti regionalne razlike u nivou fertiliteta koji je prisutan kod pojedinih niskofertilitetnih populacija. Tako Srpkinje, izuzev najmladjih kohorti, imaju ubedljivo najviši fertilitet na Kosovu i Metohiji (3,34 deteta po ženi u starosnoj kohorti 45-49 godina), a najniži u centralnoj Srbiji i Vojvodini (1,93 i 2,00). To znači da je, na primer, razlika u nivou fertiliteta Srpkinja po područjima izraženija nego što je to slučaj sa razlikom u odnosu na fertilitet većine ostalih nacionalnosti (s izuzetkom viskofertilitetnih populacija). To navodi na zaključak da je nizak ili visok nivo fertiliteta stanovništva određenih nacionalnosti prvenstveno rezultat delovanja socio-ekonomskih, kulturnih, religijskih, istorijskih, i drugih brojnih determinirajućih činilaca.

Literatura

- BREZNIK, Dušan (1972). "Demografsko prelazno razdoblje u Jugoslaviji". U Breznik, Mojić, Rašević i Rančić, *Fertilitet stanovništva u Jugoslaviji*. (Beograd: Institut društvenih nauka).
- BREZNIK, Dušan (1991). *Stanovništvo Jugoslavije* (Titograd: Chronos).
- STEFANOVIĆ, Dušan (1973). *Urbanizacija* (Beograd: ICS).
- PENEV, Goran (1995). "Fertilitet po aktivnosti". U *Stanovništvo i domaćinstva Republike Srbije prema Popisu 1991. godine* (Beograd: Republički zavod za statistiku).
- PENEV, Goran (1995a). "Cohort Fertility of Serb and Ethnic Albanian Women in FR Yugoslavia". *Stanovništvo* (Beograd), god. XXXIII, br. 1-4.
- PENEV, Goran (1997). "Fertilitet autohtonog i doseljenog stanovništva Vojvodine". *Zbornik Matice srpske za društvene nauke* (Novi Sad), br. 102-103/1997.
- PENEV, Goran (1999). "Rast stanovništva, prirodno kretanje i promena starosne strukture". U *Razvitak stanovništva Srbije 1991-1997*. (Beograd: CDI IDN).
- PENEV, Goran i Radoslav STEVANOVIĆ (1996). "Prirodno kretanje stanovništva po tipu naselja". *Jugoslovenski pregled* (Beograd), god. XL, br 1/96.
- PETROVIĆ, Mina (1995). "Bračnost stanovništva". *Stanovništvo i domaćinstva SR Jugoslavije prema popisu 1991* (Beograd: SZS, CDI IDN).
- RANČIĆ, Miroljub (1973). *Fertilitet autohtonog i migrantskog stanovništva u Jugoslaviji* (Beograd: IDN CDI).
- TODOROVIĆ, Gordana (1991). "Reprodukcija i plodnost stanovništva Srbije - II". *Stanovništvo* (Beograd), god. XXIX, br. 3-4.
- VESIĆ, Miladin Ž. (1978). *Stanovništvo i migracije u Istočnoj Srbiji*. Geografski institut "Jovan Cvijić": Posebna izdanja, knj. 31. (Beograd: SANU)

Goran Penev

Prirodno kretanje seoskog stanovništva Jugoslavije sa posebnim osvrtom na fertilitet početkom 1990-ih

R e z i m e

U drugoj polovini 20. veka, proces intenzivne deruralizacije, odnosno, smanjenja ukupnog seoskog stanovništva SR Jugoslavije je bio isključivo posledica iseljavanja iz sela u gradove. Tokom čitavog perioda prirodni priraštaj seoskog stanovništva je, na nivou zemlje kao celine, pokazivao tendencije opadanja, ali je bio stalno pozitivan. U radu autor razmatra komponente prirodnog kretanja seoskog stanovništva, njihovu dinamiku, posebno u periodu 1981-1997, regionalne specifičnosti do nivoa republika i pokrajina, kao i specifičnosti u odnosu na prirodno kretanje gradskog stanovništva. Autor posebno ističe da se prilikom analize prirodnog kretanja stanovništva po tipu naselja mora voditi računa o vrlo izraženoj međuzavisnosti komponenti populacione dinamike i starosno-polne strukture, posebno zbog činjenice što se sastav po starosti i polu sve više javlja kao najvažnija neposredna determinanta prirodnog priraštaja stanovništva. Naime, već nekoliko decenija stopa nataliteta seoskog stanovništva Jugoslavije je niža stope nataliteta gradskog stanovništva, a stopa mortaliteta viša. Istovremeno, fertilitet seoskog stanovništva je viši, a mortalitet po starosti niži nego kod gradskog stanovništva. Takve suprotnosti su prvenstveno rezultat nepovoljnije starosne strukture seoskog stanovništva, kao i njegove primetno poremećene polne strukture (izrazit višak muškog stanovništva, posebno mlađeg sredovečnog).

U nastavku su analizirane osnovne karakteristike fertiliteta i reprodukcije seoskog stanovništva na osnovu rezultata demografske statistike. Autor je mišljenja da su zbog delimične ili potpune eliminacije uticaja starosne strukture, opšta kao i stopa ukupnog fertiliteta adekvatniji pokazatelji plodnosti seoskog stanovništva. Tako su u periodu 1990-1992. vrednosti oba pokazatelja više kod seoskog nego kod gradskog stanovništva, a s obzirom na nivo mortaliteta, dovoljna za prosto obnavljanje stanovništva (neto stopa reprodukcije je iznosila 1,0, a kod gradskog stanovništva 0,9). Seosko stanovništvo svih velikih područja zemlje ima viši fertilitet od gradskog, s tim što su razlike na niskonatalitetnim područjima minimalne, dok su na Kosovu i Metohiji one i dalje značajne.

Analiza fertiliteta je dopunjena rezultatima poslednjeg popisa iz 1991. godine u kojima su prvi put objavljeni podaci o broju živorođene dece ženskog stanovništva po starosti i tipu naselja. I pored toga što se posmatra samo žensko stanovništvo u vreme popisa, a ne u momentu živorođenja deteta, autor je mišljenja da analiza kohortnog fertiliteta prema Popisu pruža znatno realniju sliku fertiliteta seoskog stanovništva nego što je to slučaj na osnovu podataka vitalne statistike, i to prvenstveno zbog vrlo naglašenog problema pravilne registracije vitalnih događaja po tipu naselja. Tako vrednosti stopa kumulativnog fertiliteta ukazuju da je fertilitet ženskog stanovništva na selu primetno veći od efektivnog fertiliteta ženskog gradskog stanovništva. To važi za sve petogodišnje starosne grupe bez izuzetka, i za sva velika područja podjednako.

U završnom delu rada analiziran je kohortni fertilitet autohtonog i migrantskog stanovništva, kao i fertilitet po nacionalnosti. Opšti je zaključak da žensko doseljeno stanovništvo ima viši fertilitet od autohtonog, a da su razlike znatno izraženije kod seoskog u odnosu na gradsko stanovništvo. Autor ovu pojavu tumači činjenicom da se kod seoskog ženskog migrantskog stanovništva uglavnom radi o tzv. ženidbenim migracijama. Što se tiče fertiliteta po nacionalnosti može se reći da su i u kod seoskog stanovništva prisutne poznate razlike. Naime, prema nivou fertiliteta sve brojnije nacionalnosti se mogu svrstati u tri grupe. Najviši fertilitet imaju Albanke, Romkinje i Muslimanke, Crnogorke imaju umereno visok fertilitet, a Hrvatice fertilitet koji je uglavnom dovoljan za zamenu generacija. U treću grupu su svrstane Srkinje, Jugoslovenke, Madjarice, kao i ogromna većina žena ostalih nacionalnih pripadnosti (Bunjevke, Rumunke, Slovakinje). Sve su to nacionalnosti čije žene imaju vrlo nizak nivo fertiliteta koji je već dugi niz godina nedovoljan za zamenu generacija.

Ključne reči: *seosko stanovništvo, prirodno kretanje, reprodukcija stanovništva, fertilitet, kohortni fertilitet*

Goran Penev

Natural Movement of the Rural Population of Yugoslavia with an Emphasis on Fertility in the Early 90s

S u m m a r y

The process of intensive deruralization or decline in total rural population of the FR of Yugoslavia in the second half of the 20th century came exclusively as a result of migration from rural to urban areas. Though constantly positive at the level of the country as a whole, the downward tendency in rural population growth was observed throughout the period. The author analyzes components and dynamics of natural movement in rural population with emphasis on the period from 1981 to 1997, regional specifics up to the republican and provincial levels, and the main differences from the specifics of natural movement in urban population. The author highlights that in analyzing natural movement by type of settlement, particular attention should be paid to the very pronounced interdependency between the components of population dynamics and the age-sex structure, the more so as the latter is becoming the most significant direct determinant of the natural population growth. Namely, crude birth rate of rural population in Yugoslavia has for several decades now been lower than the corresponding measure for urban population, while the crude death rate has, however, been higher. At the same time, in age-specific terms, fertility was higher and mortality lower in rural relative to urban populations. Such discrepancy evolved primarily from the unfavorable age-specific structure of rural population and its notably disturbed sex-specific structure (pronounced surplus in male, particularly younger middle-aged population).

The author goes on to analyze the main features of fertility and reproduction in rural population based on demographic statistics. He argues that the general and total

fertility rates represent more adequate indicators of fertility in rural population, as the impact of age structure has been partially or even fully eliminated. Thus, in 1990-1992, both indicators are higher for rural relative to urban population, and sufficiently high relative to the mortality level to assure integral replacement (net reproduction was 1.0 in rural relative to 0.9 in urban population). In all major regions of the country, fertility was higher in rural relative to urban population. Such differences were minimal in low fertility regions, while remaining significant in Kosovo and Metohia.

The analysis of fertility was supplemented by the 1991 census data, which, for the first time, included the number of live born children by age of mother and type of settlement. Despite the fact that such data on female population illustrate the situation at the moment of census taking only, and not at the moment of birth, the author thinks that the cohort analysis based on the census data provide a much more realistic account of fertility in rural population than the period analysis based on vital statistics, primarily as it resolves the problem of accurate registration of vital events by type of settlement. Thus, cohort fertility rates show that fertility of rural female population is notably higher than the effective fertility in urban areas. This is true for all five-year age groups without exception, and equally true for all major regions.

Finally, the author analyzes cohort fertility of the autochthon versus migrant populations, as well as fertility by ethnic origin. He draws a general conclusion that fertility is higher in migrant relative to autochthon female population, and that the differences are much more pronounced in rural relative to urban populations. This phenomenon is explained by the so-called marriage-motivated migration, which the author assumes to be dominant in migrant female population. As for fertility rates by ethnic origin, the well-known differences are also evident in rural population. Namely, all ethnic groups can be classified by level of fertility into three categories. The highest rate is recorded for ethnic Albanian, Roma and Muslim women. Montenegrin women record moderately high fertility rates, while the rate recorded for women of Croatian descent is generally sufficient for generation replacement. The third category is made up of Serb, Yugoslav, and ethnic Hungarian women as well as the great majority of women of other ethnic origin (Bunjevac, Romanian and Slovak). All these nationalities record very low fertility levels, which have for years been insufficient to enable generation replacement.

Key words: *rural population, natural movement, population replacement, fertility, cohort fertility*